

СТРАТЕГИЧЕСКОТО ЗНАЧЕНИЕ НА ЧЕРНОМОРСКИЯ РЕГИОН В ПОЛИТИКАТА НА БЪЛГАРСКИТЕ ПРАВИТЕЛСТВА ОТ СЪЕДИНЕНИЕТО ДО ВКЛЮЧВАНЕТО НА БЪЛГАРИЯ В ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Бисер Георгиев

проф. д.и.н., България, Шуменски университет „Еп. К. Преславски“
georgievb@dir.bg

Проблемът за стратегическото значение на Черноморския регион за България е стар и едновременно много актуален. Той е проучван от различни по характер специалисти (военни експерти, историци, социолози, политолози, етнологзи, еколози и пр.). Всеки от тях е дал своя принос в разработването на темата. Все още обаче съществуват много аспекти, които не са достатъчно добре изяснени. Един от тях е този за отношението на отделните български политици и правителства в периода 1885–1915 г. към излаза на Черно море и свързаните с него перспективи и проблеми. Той е предмет на настоящата статия. Умишлено е избрано времето от Съединението до Първата световна война, защото тогава се изграждат основните пристанища и съоръжения и се създава Българският черноморски флот, но същевременно различните партии и държавници имат нееднакво отношение към конкретните проблеми и издигат различни концепции.

За написването на настоящия научен труд са използвани материали от централните и някои провинциални архивохранилища (главно във Варна и Шумен), дневниците на Народното събрание, българския периодичен печат, някои чужди издания и спомени на съвременници. Отчетено е и постигнатото от специалистите до момента.

Ключови думи: Черно море, Черноморски регион, Първа световна война, дипломация, български правителства.

THE IMPORTANCE OF THE BLACK SEA REGION IN THE POLITICS OF THE BULGARIAN GOVERNMENT FROM THE UNIFICATION DAY TO BULGARIA'S INVOLVEMENT IN THE FIRST WORLD WAR

Biser Georgiev

Prof. Habil, Konstantin Preslavsky University Shumen, Bulgaria, georgievb@dir.bg

The problem concerning the strategic importance of the Black sea region is an old problem and at the same time an extremely contemporary one. It has been studied by various specialists working in different fields (military experts, historians, sociologists, political scientists, ethnologists, environmentalists, etc.). Every one of them has contributed to the development of this subject. Although there are still many aspects which haven't been thoroughly clarified. One of them is the one regarding the attitude of each bulgarian politician and government between the years 1885–1915 when it comes to the Black sea's export and the problems and perspectives bound with that option. This is the theme of the following report. The period from The Unification Day to the beginning of the First Worlds War was deliberately chosen because, not only the majority of the ports and facilities have been built during this time as well as the creation of the Bulgarian Black sea fleet, but at the same time different parties and politicians don't share the same opinions regarding specific problems resulting in the creation of different concepts.

Materials from central and provincial archive repositories have been used (Varna and Shumen for the most part), the National Assembly's stenographic logs, the bulgarian periodic press, some foreign issues and contemporaries' memoirs have been used in the creation of this scientific research. The achievements of the specialists until now has been reported.

Keywords: Black Sea, Black Sea region, World War I, diplomacy, Bulgarian governments.

Проблемът за стратегическото значение на Черноморския регион за България е стар и едновременно много актуален. Той е проучван от различни по характер специалисти – военни експерти, историци, социолози, политолози, еколози и пр. (Barkli 2012; Benisheva 2017, 53–56; Borisov 2014; Gancheva, Georgieva 1997, 26–32; Gerchev 2013; Dinkov 2015, 31–34; Zhivkov 2014; Yotsov 1944; King 2006; Lechev 2009, 208–211; Sbornik 2014; Uzunova 2016; Chernomore i borbata 1940; Chernomore mezhdurazpadna 2003 и мн. др.), всеки от които дава своя принос в разработването на темата. Все още обаче съществуват много аспекти, които не са достатъчно добре изяснени. Един от тях е този за отношението на отделните български политици и правителства към излаза на Черно море и свързаните с него перспективи и проблеми. В посочените хронологични граници той е предмет на настоящата статия. Умишлено е избран периодът от Съединението до Първата световна война, защото това е време, в което се изграждат основните пристанища и пристанищни съоръжения. Доставят се кораби и се създава Българският черноморски флот. Формират се държавните структури, свързани със защитата на границите, митническият режим, външната търговия и пр., но същевременно различните партии и държавници имат нееднакво отношение към конкретните проблеми и издигат различни концепции.

За написването на настоящия труд са използвани материали от централните и някои провинциални архивохранилища (главно във Варна и Шумен), дневниците на Народното събрание, българския периодичен печат и някои чужди издания, както и спомени на съвременници. Отчетено е и постигнатото от специалистите до момента.

До падането на България под турска власт Черноморското крайбрежие има важно стратегическо значение за българските царе. Известни са напр. усилията на Калоян да превземе Варна, опитите на Иван Александър да овладее и задържи днешните Поморие, Несебър и Созопол, както и последните битки на Добротица и наследниците му за Добруджанското крайбрежие (Ovcharov, 2017, 53 сл.; Ovcharov, Pavlov 2017, 77 сл.; Penchev 2006, 70–71). С трайното настаняване на турците на Балканите обаче Черно море губи предишното си значение (Popescu 2015, 140–161). Причините са много, като по-важните от тях са концентрирането на османския флот около Проливите, липсата до края на XVIII в. на реален конкурент на турците в Черно море и след това помощта на западните велики сили за ограничаването на руския военен черноморски флот.

С възстановяването на Българската държава под формата на трибутарно княжество положението почти не се променя. Новосформираната българска власт контролира само днешния северозападен черноморски бряг, който е слабо заселен по самото крайбрежие и няма изградени пристанища. Неслучайно дори българският военен флот, състоящ се само от четири подарени от Русия катера, се формира в Русе, а не във Варна (Krasteva 2009, 7–18).

Първите военни доктрини на българските правителства и стратегическите планове на Генералния щаб не предвиждат каквато и да било защита на крайбрежието с кораби, а в случай на опасност предлагат концентриране на войски в Добруджа и около Варна. В политически план също няма сериозни основания за опасение от военен конфликт от страна на Румъния или Османската империя. Освен това слабите финансови възможности на държавата не позволяват да се мисли за каквито и да било мащабни строежи, а външните заеми, при липса на собствен флот, не оправдават изграждането на пристанища.

След Съединението положението се променя както в политически, така и в икономически план. Националният пазар и богатствата се увеличават почти два пъти, но войната със Сърбия и трудните преговори в Цариград ясно сочат, че съседите и великите сили няма да останат безучастни към увеличаването на българската мощ. Букурещ поставя тежки претенции, след което зачестяват „дребните инциденти“ по границата. Най-сериозни проблеми създава официалната позиция на Петербург по отношение на Съединението, свързана с изтеглянето на руските офицери от българската войска. На моменти дори се повдига въпросът за възможна руска окупация на България (Popov 1991, 94–96, 131). От историческа гледна точка осъществяването на подобна операция е имажинерно, но в очите на българите от средата на 80-те години на XIX в. подобни закани представляват сериозна заплаха (Georgiev 2016a, 73–74, 85–87). В новата обстановка от пролетта на 1886 г. ролята на Черноморското крайбрежие рязко нараства. Най-напред ми-

нистър-председателят П. Каравелов предлага да се откупи от английска компания железопътната линия Русе – Варна. Очевидно е, че освен политически (Лондон подкрепя Българското съединение) предложението има и стратегически характер, защото контролът върху единствения по това време железен път в Северна България позволява по-бързото прехвърляне на войски между два от най-големите градове в Княжеството. Единствената слабост е прекалено високата цена на съоръжението, което довежда до противодействия на депутати, разцепления в парламентарното мнозинство и в ръководството на Либералната партия и до оставка на министъра на правосъдието (Tsentralen darzhaven arhiv (понадатък TsDA), f. 313, op. 1, a.e. 493, l. 1–3; Tarnovska konstitutsia 1886; Naroden vestnik 1886, br. 1; Slaveykov 1886, 56).

След преврата срещу княз Александър I и последвалата абдикация на същия Ст. Стамболов става регент, а д-р В. Радославов е назначен за министър-председател (Darzhaven vestnik 1886, br. 81). Двамата лидери правят опит да се помирят с Русия, но неотстъпчивостта на царската дипломация надделява и на 6 ноември 1886 г. българо-руските дипломатически отношения са прекъснати за десет години (Radev 1911, 742 сл.; Peshev 1993, 253; Radev 1911, 86–87).

Още по времето, когато императорският пратеник ген. Н. Каулбарс преговаря с българските власти, значението на Черноморския регион рязко нараства. В Бургаско руският офицер Набоков организира въоръжен бунт срещу Регентството, като се надява на руска помощ през морето. Малко по-късно два руски военни кораба, по искане на генерала, акустират край Варна. Реакционните среди в Русия се изказват за окупация на България, но за такава липсват подходящи международни условия. Със завиден политически такт Радославов се справя със ситуацията, като заповядва на българските въоръжени сили да се изтеглят от Варна и опитът за провокация получава обратен ефект (Arhiv na Balgarskata akademia na naukite (по-нататък А-ВАН), sb. 4, op. 1, a.e. 106, ch I, l. 80; Narodni prava 1929, br. 267; Georgiev 2001, 14 сл.).

Идването на Стамболов на власт на 20 август 1887 г. бележи нова епоха в българската история, оценена по различен начин от изследвачите (Istoria na Bulgaria 1991, 259 сл. и цит. лит.). Международната изолация на Княжество България и силно изострените отношения с Русия са сериозен повод за повишено внимание към източните граници. Налице е стремеж да бъде използван излазът на Черно море за увеличаване на външнотърговския оборот на България. През есента на 1888 г. е окончателно финализирана (при по-лоши от Каравеловите условия – Б. Г.) сделката за откупуването на Русе-Варненската железопътна линия. За тази цел на 5 октомври с.г. е сключен първият държавен заем за около 47 млн. лв. В следващите две години са подписани първите самостоятелни външнотърговски спогодби. Освен това правителството отделя сериозни средства и за по-малко от година построява още една жп линия Ямбол – Бургас (112 км, открита през май 1890 г.) (Karayotov, Raychevski, Ivanov 2011, 190, 216). Бързото ѝ строителство е сериозно за времето постижение, но това далеч не е всичко. С насочването на трафика на стоки към Бургас градът скоро се превръща от малко рибарско селище в един от най-големите стопански и административни центрове на Южна България.

Ст. Стамболов полага много грижи и за превъоръжаването на армията. През ноември 1889 г. България сключва 30-милионен заем с австрийската Лендербанк, по-голямата част от който се използва за военни доставки. През 1892 г., отново с Лендербанк, се сключва най-големият външен заем в размер на около 143 млн. лв. Официално кредитът е получен за реконструкцията на пристанищата във Варна и Бургас и строежа на жп линиите София – Каспичан и София – Кюстендил, което демонстрира вниманието на управляващите към „стратегическите зони“, в т.ч. Черноморието. От отпуснатите средства Стамболовото правителство изразходва 16 800 000 лева за инфраструктура, като построява около 360 км нови жп линии и няколко десетки километра шосета (Сключването и изразходването на външните заеми вж. в Todorova 1971, 110 сл.).

От началото на 90-те години обстановката на Балканите постепенно се променя в полза на българите и правителството проявява сериозна активност по отношение на Македония и Одринско (Pantev 1972, 202 сл., 259 сл.). В тази обстановка Черноморският регион е оставен временно на втори план, за което спомагат намалелият интерес на Петербург към България и добрите отношения с Букурещ.

След падането на Стамболов от власт новото правителство на д-р К. Стоилов поема курс към възстановяване на основните граждански свободи и плавно подобряване на отношенията с Русия. Постигнати са сериозни успехи (Nikolova 1986, 19 сл.; Georgiev 1991, 15–35), но поне до началото на 1897 г. Черноморският регион не е стратегически и стопански приоритет на правителството. Обстановката се променя едва в края на 1896 г., след парламентарните избори на 17 ноември, в които управляващата Народна партия печели подавяващо мнозинство и се утвърждава здраво на власт. Приблизително по същото време силно се изострят гръко-турските и българо-румънските отношения.

През 1896 г. на остров Крит избухва гръцко въстание, което българската обществено-приветства. Това се посреща с изненада в Гърция. Насърчено от неочакваната подкрепа, правителството в Атина се опитва да привлече на своя страна България в предстоящия конфликт с турците. До съюз обаче не се стига поради условието на гърците за разделяне на Македония на сфери на влияние и нежеланието на Стоиловото правителство да вплива страната в авантюристични действия. Ненамесата на балканските държави в конфликта предопределя бързото поражение на Гърция (Dimitrov, Manchev 1975, 82 сл.).

Съдбата на българите в Северна Добруджа е чест предмет на страниците на българската преса поради обстоятелството, че през 90-те години те са подложени на жестоки асимилаторски преследвания. Това води до охладняване на българо-румънските отношения. Освен това, за да противодейства на съюза между България, Сърбия и Черна гора от 19 февруари 1897 г., през пролетта на с.г. Високата порта изпълнява някои румънски църковни и училищни искания по отношение на Македония и Епир. Последното разпалва апетитите в Букурещ и при избухването на Критското въстание през януари 1897 г. румънското правителство заявява, че ще търси компенсации в случай на присъединяване на остров Крит към Гърция. Опасността от българска намеса в събитията кара румънският главнокомандващ да обърне внимание на подготовката на армията в Северна Добруджа. Последното дава основание на българското правителство да концентрира допълнителни войскови подразделения в района на Силистра (Porov 1984, 99, 129–130). Североизточна България веднага придобива важно значение, част от което са стратегическите зони по Северното Черноморие. За щастие не се стига до конфликт и след няколко месеца напрежение отношенията с Букурещ са нормализирани (Ivanov 1932, 184–185). Въпреки добрия тон българо-румънските отношения не са съвсем спокойни. През 1897 г. възниква сериозен спор за остров Ешек Адасъ („Магарешкия остров“) срещу Свищов, уреден чак през юли 1898 г. (Narodni prava 1898, br. 32; Velchev 1922, 246).

След парламентарните избори през есента на 1896 г. Народната партия придобива огромно мнозинство в Деветото народно събрание. Това дава възможност на управляващите да обмислят и предложат план за създаване на български военноморски флот. Въпреки крайно критичното отношение на опозицията към тази идея (Velchev 1924, 257), правителството още през 1897 г. формира морска военна част във Варна, обръщайки се за съдействие по организирането ѝ към Франция. По поръчка на правителството в Бордо се произвежда първият български крайцер, наречен „Надежда“. Той е доставен през 1898 г. като учебен кораб. Въоръжен е още през 1900 г. (при правителството Иванчов–Радославов), след което става не само първи, но и най-големият български военен кораб до войните*. В близките години около него се групират останалите закупени в чужбина или произведени в страната военноморски съдове. Постепенно Варненското пристанище, което е най-голямо, се обособява като център на военноморската отбрана. На 13 януари 1899 г. там се създава Управление на флота (Darzhaven vestnik 1900, br. 4).

Въпреки че привидно правителството на Народната партия не полага сериозни грижи за Черноморския регион, последният е включен в нейната програма за индустриализация на страната. Основната част от последната са реконструкциите (на практика построяването – Б. Г.) на Варненското и Бургаското пристанище и изграждането на железопътна и шосейна мрежа. Предвижда се същото да става с цената на средства от външни заеми, част от

* По своите характеристики „Надежда“ е от типа кораби авизо-миноносец, но е наречен „кръстосвач“ (крайцер). – http://vimpel.boinaslava.net/index.php?module=bg_nadejda.

които са невъзвращаеми в близко бъдеще. Управляващата партия прави това съзнателно, изхождайки от програмното си виждане, че държава от типа на България трябва да строи мащабно, с оглед на по-далечни перспективи, и да прави финансови жертви за транспорта. Тази икономическа концепция не се споделя от по-голямата част от опозицията. Либералите и демократите напр. считат, че големите строежи задълбочават стопанската и финансовата криза, възникнали в края на XIX в., и намаляват покупателната способност на населението. Те постигат съгласие с правителството единствено по въпроса за разширяването на шосейната мрежа поради крепящата нужда от подобна мярка (Dnevniitsi na Osmoto obiknoveno narodno sabranie, 480 сл.; Georgiev 2014, 219). Всички останали действия на кабинета в стопанската област са повече или по-малко критикувани. В желанието си да се противопоставят на министрите, депутати от Либералната, Демократическата и други партии се обявяват даже против създаването на български военноморски флот с елементарното обяснение, че той ще е необходим само за да има откъде да се крадат държавни средства (Velchev 1922, 257).

Едно от най-големите постижения на Стоиловото правителство в стопанската област е целенасоченото и планово разширяване на железопътната мрежа, включително към Черно море. През декември 1894 г. е публикуван Закон за проектиране и построяване на железопътната мрежа в България, допълван през 1897 и 1898 г. Той е продължение на започнатото от стамболовистите, но сега пътната мрежа се разглежда не „на парче“, а с оглед на глобалните нужди на страната. До началото на 1899 г. влизат в експлоатация около 800 км нови жп линии, от които за Черноморския регион са най-важни трасетата Каспичан – Шумен (1895 г.) и Гебедже (дн. Белослав) – Девня (1898 г.). Така българската железопътна мрежа изпреварва по дължина сръбската и гръцката, но приходите от експлоатацията на линиите са слаби и не покриват дори лихвите по външните заеми (за цялостното изграждане на българската железопътна мрежа вж. Dzhaleva, Kostov i dr. 1997).

От всички проекти на народняците, свързани с Черно море, най-сериозни спорове предизвиква строежът на т.нар. „паралелна линия“, предвидена да отклони трафика за износ на български стоки от Централната линия (посока Цариград) към Бургас. Срещу него се обявява цялата опозиция (демократи, либерали, народнолиберали, цанковисти и социалисти), защото той е обречен по презумция. Извън политическите аргументи и подмятанията за корупция (някои от които не са лишени от основания, защото трасето минава през имоти на южнобългарски депутати от мнозинството – Б. Г.) заслужават внимание принципните аргументи, сведени до следното: линията е необходима на страната, но цената за построяването ѝ е неоправдано висока, особено в условията на тежка финансова криза. Освен това кабинетът няма да бъде в състояние да осигури заем за строежа, защото Лендербанк, от която ще иска кредит, е собственик на конкурентната Хиршовата линия. В кореспонденцията между водещи политици и дори в някои антиправителствени вестници година преди краха на проекта доста точно се прогнозира, че правителството ще капитулира и ще се принуди да наеме участъка на Хиршовите железници на българска територия при неизгодни условия (TsDA, f. 313, op. 1, a.e. 217, l. 36–39, a.e. 852, l. 13, a.e. 870, l. 52–53; A-BAN, f. 57k, op. 1, a.e. 84, l. 111; a.e. 136, l. 1–2; f. 45k, op. 1, a.e. 355, l. 3–6; sb. 4, op. 1, a.e. 106, l. 101–102; Natsionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“. Balgarski istoricheski arhiv (по-нататък NBKM-BIA), f. 263, op. 1, a.e. 22, l. 1–8; Narodni prava 1997, br. 125; 1998, br. 10, 32, 101). Кабинетът обаче не отстъпва, което в крайна сметка довежда до падането му от власт (Todorova, 1971, 162 сл.).

През януари 1899 г. се формира ново правителството на Д. Греков, което се изгражда като коалиционно между Либералната и Народнолибералната партия (NBKM-BIA, f. 11, a.e. 12, l. 100, с. 14; op. 3, a.e. 4330, l. 1; f. 290, op. 1, a.e. 214, l. 1; A-BAN, sb. 4, op. 1, a.e. 64, l. 24. Всички подробности около създаването и дейността на кабинета вж. в Georgiev 2007, 11 сл.). То просъществува едва няколко месеца, заето с много вътрешнополитически и финансови проблеми, но се опитва да води активна външна политика в Черноморския регион. Обстоятелството, че Либералната партия е в основата на този и следващия (на Т. Иванчов, заел министър-председателския пост на 1 окт. 1899 г.) кабинет при една и съща политическа програма ни дава основание да ги разгледаме заедно. Управляващите преценяват, че победената във войната от 1897 г. Гърция не може да представлява сериозен партньор за осъществяването на българските интереси. Затова контактите с Атина са

силно ограничени, като дори е отзован българският дипломатически агент П. Димитров (NBKM-BIA, f. 845, op. 1, a.e. 4, l. 21–22). За сметка на това е активизирана политиката към останалите балкански съсед;

Външната политика на България през 1899–1900 г. нееднократно е представлявала обект за изследване. В общи линии проблемите са малко на брой и повечето от тях са подробно изяснени (Stelova, Todorova, Sharova, Popov, Pantev 1974, 105–148; Topalov 1984; Todorova 1971, 240 сл.; Damyanov 1985, 258 сл., 384 сл.; Popov 1970, 43 сл.; Palangurski 1996, 14–29; Martinenko 1967, 237 сл.; Istoria na Bulgaria 1991, 328–332 и др.). Ето защо по-долу ще се спрем само на онези събития, които засягат пряко Черноморския регион.

Въпреки че не отговаря пряко за външната политика, водачът на либералите д-р В. Радославов следи лично събитията в Букурещ, свързани с опасенията, че „българофобията на министър-председателя Струдза“ може да попречи на аудиенцията на българския дипломатически представител при румънския крал (TsDA, f. 313, op. 1, a.e. 1393, l. 1–2). Съвсем скоро Струдза пада от власт и е съставен нов консерваторски кабинет начело с Кантакузино. Той се опитва да смекчи отношенията с България (Istoria na Bulgaria 1991, 331–332 и цит. лит.). През август 1899 г. Радославов дава интервюта за някои румънски вестници (NBKM-BIA, f. 263, op. 1, a.e. 4, l. 4–5), а през октомври с.г. българското външно министерство назначава нов дипломатически агент Д. Тодоров (TsDA, f. 176, op. 1, a.e. 1413, l. 24). Временно ситуацията се стабилизира, но през пролетта на 1900 г. румънските власти окупираят дунавския остров Ешек адасъ. Това е сериозен удар срещу политическата репутация на Либералната партия и причина кабинетът да прекъсне всички дипломатически контакти с Букурещ, освен по този проблем. Тодоров стриктно изпълнява инструкциите, но до резултат не се стига. Нещо повече – използвайки отбегнатите отношения румънските власти създават на българското правителство още проблеми** (Narodni prava 1900, br. 100). В тази обстановка на 22 срещу 23 юли Върховният Македоно-Одрински комитет извършва атентат срещу проф. Стефан Михайлеану, преподавател в Букурещ и издател на вестник с антибългарска насоченост. Управляващите в София заемат твърда позиция в отговор на румънската нота (Narodni prava 1900, br. 90). В спомените си бившият член на кабинета Петър Пешев заявява, че единствено военният министър Ст. Паприков не одобрява действията на правителството (Peshev 1993, 350–351). Подкрепен е от опозиционната преса (Pryaporets 1900, br. 25; Plovdiv 1900, br. 1074). Радославстите оценяват високо оказаната подкрепа и благодарят на политическите си опоненти, което е рядко срещано явление в българската практика (Narodni prava 1900), официозът отговаря агресивно на румънските обиди и заплахи по отношение на българите (Narodni prava 1900, br. 114). Впоследствие либералите се гордеят много с поведението си по време на конфликта (Chetvarti kongres, 243). Създадената в началото на септември обстановка е оценена като навечерие на война, а във Варненски окръг се струпват военни части (NBKM-BIA, f. 263, op. 1, a.e. 4, l. 92–95). Правителството дори сформира специални доброволчески стрелкови дружества за подпомагането на армията (Pandev 1979, 256 сл.). Страстите се разпалват и от разразилата се в Румъния агресия срещу отделни българи, която министрите следят лично (NBKM-BIA, f. 263, op. 1, a.e. 9, l. 140). В писмото се съобщава за двама убити българи в Крайова (за положението в Румъния вж. и Narodni prava 1900, br. 102, 103). По-трезвите гласове обаче оценяват момента като крайно неподходящ за сблъсък. Те правилно сочат, че войнственият тон отклонява вниманието на населението от вътрешнополитическите проблеми, но започването на военен конфликт ще доведе до недоволства. Затова отправеното към Радославов предложение е „кавгата“ с румънците да бъде уредена бързо, дори с цената на „малки отстъпки“ (NBKM-BIA, f. 263, op. 1, a.e. 4, l. 100–102). Мнението, че управляващите използват ситуацията за отклоняване на населението от вътрешните проблеми, се изказва и в някои опозиционни вестници (Plovdiv 1900, br. 1076). Партийният лидер се вслушва в съвета и от средата на септември отношенията с Румъния постепенно се нормализират

** Един от тях е малтретирането на около 400 градинари от Търновско, отишли, както всяка година, на гурбет в Румъния.

(Narodni prava 1900, br. 105, s. 1). Така обстановката по Северното българско Черноморие за пореден път се успокоява.

С поемането на Министерството на външните работи и изповеданията от Т. Иванчов Либералната партия се стреми да осъществи идеята за митнически съюз с Османската империя, като използва черноморските пристанища за износ на български стоки (Hadzhiev 1906, 71–76). Като първа крачка към него се разглежда отмяната на диференцираните мита. Преговорите започват през зимата на 1899 г. и завършват шест месеца по-късно. Постигнат е сериозен успех с подписването на правителствена спогодба за диференцирани мита върху някои стоки (Narodni prava 1900, br. 60, s. 1). През септември с.г. султанът с ираде освобождава още български стоки от вносно мито (NBKM-BIA, f. 263, op. 1, a.e. 4, l. 87–90, 100–102; Plovdiv 1900, br. 1084, 1086). Либералите на власт разглеждат и възможността за откриване на нови търговски агентства в турските европейски провинции (NBKM-BIA, f. 263, op. 1, a.e. 25, l. 55), но събитията не им дават възможност да предприемат съществени стъпки в посоченото направление. Нещо повече: бунтовете срещу десятъка в някои крайморски селища задълго блокират развитието им.

Правителството Иванчов–Радославов отделя известно внимание и на подготовката на кадри за флота. Още през 1881 г. към Министерството на войната е създадено средно (Военно) Морско училище в Русе. През годините то е преименувано на Техническа, Машинна и Унтерофицерска школа (1892). Съзнавайки, че дейността на последната трябва да се разраства, либералите преместват специалността „Машинисти“ във Варна и я обособяват като самостоятелно Машинно училище за подготовка на кадри за флота. През 1904 г. народнолибералите превръщат училището в първото средно техническо учебно заведение в България (Valkanov 2007, 103), с което утвърждават статута му.

През януари 1900 г. Десетото народно събрание гласува законопроект, известен като Закон за десятъка, срещу който започват масови селски протести. Обстоятелството, че събитията около селските протести са подробно изследвани в българската историография (Kosev 1949; Topalov 1961, 34 сл.; Sharova 1957; Beshkov 1970; Istoria na Bulgaria 1991, 333 сл.; Georgiev 2007, 59 сл.), ни позволява да се спрем само на събитията, свързани с основната тема.

Първият открит сблъсък става на 5 март във Варна при разпръскване на организиран земеделски митинг с помощта на войската. Има жертви. Арестувани са стотици селяни и е въведен задължителен полицейски час, което задълго блокира нормалния живот в морската столица (Narodni prava 1900). За да се запознае отблизо с обстановката във Варна, пристига лично министърът на вътрешните работи (TsDA, f. 313, op. 1, a.e. 445, l. 4). С цел да намалят обществения резонанс от случилото се, защото опозиционната преса характеризира използването на войсковите подразделения за запазване на реда като нарушаване на Търновската конституция (Bulgaria 1900, br. 29; Mir 1900, br. 817; Pryaporets 1900, br. 90; Nov vek 1900, br. 150; Plovdiv 1900, br. 15; Rabotnicheski vestnik 1900, br. 30; Zemedelska zashtita 1900, br. 29; Novo vreme 1900 и др.), властите освобождават затворените селяни, но дислоцират в региона допълнителни войскови подразделения. Така по Северното българско Черноморие се засилва напрежението. То ескалира в края на май 1900 г., когато в Дуранкулак армейски части разпръсват с военен ескадрон няколкостотин селяни и в сражението загиват над 100 души. В мемоарите си Пешев, който е член на правителството, обяснява, че селяните посрещнали войската със стрелба (Peshev 1993, 350), но неговата версия не се покрива с тази на останалите източници (Istoria na Bulgaria 1991, 338 и цит. лит.). Следва въвеждане на военно положение и няколко „по-леки“ операции в района на Шабла, които сломяват селската съпротива (NBKM-BIA, f. 263, op. 1, a.e. 10, l. 11–14; a.e. 12, l. 14–15; a.e. 25, l. 52–53; Darzhaven vestnik 1900, br. 118), но имат почти непоправими последиствия върху региона. Конфликтът създава дистанция между обществеността и управляващата партия, което, заедно с други обстоятелства, предизвиква на 22 ноември 1900 г. оставката на правителството на либералите (Тя е свързана и с начало на разцеплението на Либералната партия. Вж. Georgiev 2010, 10–55). Следват два преходни кабинета (Nov vek 1900, br. 254; Pryaporets 1900, br. 59 и др.) и нови парламентарни избори, резултатите от които (Nov vek 1901, br. 279; Bulgaria 1901, br. 25; Pryaporets 1901, br. 74; Rabotnicheski vestnik 1901, br. 21. Вж. и NBKM-BIA, f. 187, a.e. 3, l. 19; Vasilyov 1994, 54; Vasilev 1991, 197) водят до съставянето на 20 февруари 1901 г. на коалиционен

кабинет от Демократическата и Прогресивнолибералната партия начело с П. Каравелов (Sazdov 1987, 162).

Основната вътрешнополитическа задача на новото правителство е омиротворяване и демократизиране на страната, а идването му на власт твърдо ориентира българската външна политика към Русия и Франция, като управляващите се надяват да получат от последната нов външен заем предвид катастрофалното финансово състояние на държавните финанси (Grancharov 1986, 81 сл.). Началото на новия век обаче е време, в което се активизира българското националреволюционно движение в Македония. Заради желанието на Петербург за омиротворяване на Балканите, то създава на демократите и прогресивнолибералите много проблеми и временно отклонява вниманието им от Черно море.

Новият кабинет предприема действия за възстановяване на засегнатите от събитията около десетъка региони чрез създадения към Министерството на търговията и земеделието „Земеделски съвет“ (Pryuaporets 1900, br. 4), но скоро липсата на финанси става непреодолима преграда и Каравелов, притиснат от опозицията и от част от собствената си партия (За посочените събития вж. по-подр. Georgiev 2013, 83–91), подава оставка. Демократическата партия напуска правителството и се съставя ново, само от прогресивнолиберали, оглавено от лидера им д-р Ст. Данев (Zhivkov 2014, 180 сл.). То още повече задълбочава отношенията с Русия и с нейна помощ успява да сключи заем във Франция (Todorova 1971, 309 сл.), което го задържа на власт. В изборите за Дванадесето обикновено народно събрание, проведени на 17 февруари 1902 г., опозицията проявява голяма активност във Варненски окръг, но е разединена (TsDA, a.e. 62, l. 1–2; Narodni prava 1902, br. 7; Chetvarti kongres 1904, 70) и управляващите се налагат. Въпреки това управляващите печелят много крехко парламентарно мнозинство (Palangurski 2011, 161 сл.). В унисон с външнополитическите си възгледи те сключват през 1902 г. тайна военна конвенция с Русия (Palangurski 1996, 32 сл.), в която черноморските пристанища играят много важна роля. По-нататък обаче пред властите се натрупват проблеми от външнополитически характер, свързани с ненавременното разрастване на революционното движение в Македония и с грубата намеса на Фердинанд в събитията, което предопределя поредното изоставяне на Източна България на заден план. През октомври 1902 г. започва поредната, провокирана от двореца министерска криза. Следващите няколко месеца преминават в непрекъснати конфликти на отделни министри с княза, което, съвкупно с други проблеми, принуждава Данев да подаде оставка на 2 май 1903 г. (Zhivkov 2014, 212; Grancharov 1986, 95).

Второто стамболовистко правителство, заменило прогресивнолибералите през май 1903 г., се задържа на власт повече от четири години, което е едно от най-дългите управления през периода. Дейността му е разнообразна, а предприетите мерки са планирани предварително в програмата на Народнолибералната партия за управление на страната (за цялостната му дейност вж. Роров 1986, 24 сл.). Както всеки път, черноморските градове стават обект на предизборни междупартийни борби, най-сериозни от които са тези във Варна и Бургас (NBKM-BIA, f. 256, op. 1, a.e. 8, l. 53, 56, 57, 64, 66–67, 69; a.e. 10, l. 1–2, 73–74; f. 263, op. 1, a.e. 15, ll 69–72; Okrazhen darzhaven arhiv. Varna (по-нататък ODA – Varna), f. 823k, op. 1, a.e. 14, l. 1, a.e. 15, ll 1; Narodni prava 1905, br.18, 19, 22 и др.). Ожесточени са и изборните страсти по Черноморието по време на окръжните и общински избори през 1905 г. (NBKM-BIA, f. 15, op. 1, a.e. 128, l. 1–2; a.e. 1814, l. 156; f. 256, op. 1, a.e. 8, l. 53, 56; Nov vek 1905, br. 916; Narodni prava 1905, br. 56; Svobodno slovo 1905, br. 118).

Неуспешното Илинденско-Преображенско въстание през юли и август 1903 г., потушено с много кръв от турците (Panayotov 1983), временно отклонява общественото внимание от Черноморието. То обаче изиграва ролята на катализатор за ориентация на правителството към военно разрешаване на националния въпрос. В тази връзка народнолибералите започват мащабно превъоръжаване на армията. То включва и доставката на военноморско въоръжение. Още в края на 1903 г. кабинетът започва преговори с френската фирма „Шнайдер и сие“ за закупуване на три миноносеца. Договорът за същите е подписан още в началото на 1904 г. За да финансира доставките, на 31 октомври с.г. премиерът ген. Р. Петров и финансовият министър Л. Паяков сключват в Париж външен заем на стойност сто милиона лева. Основната част от него (75 млн. лева) е поета от Парижко-холандската банка, а реализацията е свързана с конкретни военни поръчки. Договорът е внесен ведна-

га за утвърждаване в Народното събрание. Там, независимо от критиките на опозицията, че се използва за непроизводствени цели и съмненията за корупция (Pryaporets 1904, br. 82; Svobodno slovo 1904, br. 57 и др.), той е гласуван още на 25 ноември (Dnevniŝi na Trinadesetoto obiknoveno narodno sabranie 1905, 481–503). През 1905 и 1906 г. миноносците са превозени тайно на части през Проливите, след което са сглобени в България. Политиката на доставки на военноморска военна техника продължава до падането на народнолибералите от власт, като през 1908 г. са внесени нови три миноносеца (за реализацията на заема вж. подр. Тодорова 1971, 325 сл.).

Успоредно с оборудването с плавателни съдове, правителството изработва план за защита на Черноморското крайбрежие. Той е изготвен през 1904 г. и първоначално предвижда използването на Варненската крепостна артилерия. През 1906 г. тя е допълнена със закупената, отново от Франция, двуръдейна 240-милиметрова батарея. Така реално се поставя началото на военноморската артилерия (Velev i dr. 2007, 478).

Народнолибералите, по подобие на либералите, не обръщат голямо внимание на Гърция и дипломатическите отношения с Атина охладняват. Гръцки чети обаче непрекъснато тормозят мирното българско население в Македония, възползвайки се от факта, че дипломацията е с „вързани ръце“ от политиката на великите сили (Ichev 1995, 58 сл.). Така се стига до кланета в селата Загоричане и Зелениче (Svobodno slovo 1905, br. 87. По въпроса за антибългарските гонения, извършени от андарите, вж. подр. Трайкова, 2004, 98–102; Трайкова 1985, 147–171). Българската общественост реагира бурно и организира в различни градове митинги. Чрез вестниците си някои от опозиционните партии призовават населението към икономически бойкот и саморазправа с живеещите „при най-добри условия“ в България гърци (Svobodno slovo 1906, br. 163).

В началото на лятото на 1906 г. вътрешният министър Д. Петков отсъства от страната по здравословни причини. Временно управляващият неговото министерство ген. Р. Петров не се намесва и напрежението ескалира. През юни търпението на обикновените български граждани се изчерпва и във Варна, Поморие и други градове стават спонтанни митинги, придружени с репресии над гръцките малцинства. Първа се надига морската столица, където гражданите остро протестират срещу наличието на гръцка епархия в града. Организираният митинг се насочва към пристанището, с намерение да не позволи на новоназначения гръцки варненски владика да слезе на българска земя. Някои представители на опозицията са против уличните действия (Mir 1906, br. 1899, 1901; Narodni prava 1907, br. 157, s. 1; Peshev 1993, 358), но други заявяват, че гражданите са предизвикани от целенасочената антибългарска политика на гръцкото правителство, активно подкрепяно от германската дипломатия и някои представители на турската власт. Берлин е обвинен и в оказване на дипломатически натиск към Букурещ, вследствие на което румънските политици не подкрепят българите, въпреки наличието на сериозни антигръцки настроения и в Румъния (Svobodno slovo 1906, 185 и др.)*** (Резолюцията на варненския митинг е поместена в Svobodno slovo 1906, br. 217, s. 3); (за събитията във Варна и другите черноморски градове вж. Трайкова, 2010; Prodanov 2003).

В края на юни саморазправите на българска територия зачестяват. Запалените в гръцките махали къщи предизвикват изселване на много гърци от България. От своя страна местните общински власти национализират гръцките болници и училища, а храмовете, подчинени на Вселенската патриаршия, се изземват и предават на българските църковни власти (Dyakonova 1999, 45–46). Този процес е най-активен в черноморските селища. От опозиционните сили най-дейно участие в събитията вземат младолибералите, които са особено агресивни в Бургас и Поморие (Narodnoto dvizhenie. – Svobodno slovo 1906, br. 207, s. 1; Gratskite vladitsi v Bulgaria. – Svobodno slovo 1906, br. 225, s. 1).

Действията на българските власти за вдвояване на ред закъсняват. Дипломатията реагира и се оформя сериозен международен скандал. Негова жертва става министър-председателят, подозиран в тайно съучастие във вълненията, продължили през цялото лято. Уп-

*** Пресилена е обаче констатацията, че Германия обещава на румънците Русе и Варна в случай на българо-гръцка война.

лашен от разрастването на конфликта, княз Фердинанд намира начин да принуди Р. Петров да подаде оставка на 22 октомври 1906 г. (Kostov 2004, 149) От своя страна след завръщането си в България Д. Петков уволюява няколко държавни служители поради неспособност да поддържат обществения ред. Тези действия като цяло задоволяват чуждите дипломати (Stelova, Popov, Tankova 1994, 353). Някои опозиционни партии обаче протестират срещу действията на европейската дипломация. Те заявяват, че румънските власти са изгонили от страната си хиляди гърци, вдигнали са три пъти данъците на гръцките търговци и подлагат на репресии преминаващи гръцки кораби, без това да доведе до международни последиствия (Svobodno slovo 1906, br. 210, 211, 214). За първи път се обръща внимание и на жестоката експлоатация на български ратаи в собствената им родина от чифликчии гърци (Narodni prava 1907, br. 187; Svobodno slovo 1907, br. 270, 303). Действията на гърците са критикувани и от правителствения официоз (Nov vek 1906, br. 1058). Последното е не само опит да бъдат оневинени българските действия, но и предпоставка да се създаде българорумънски фронт срещу гръцката политика, в който Черноморският регион играе съществено значение. Букурещ обаче не обръща сериозно внимание на призивите.

Управляващите през 1903–1907 г. полагат много усилия и за икономическото въздигане на българското Черноморие (Grancharov 1998, 149 и цит. лит.). До 1903 г. строежът на Варненското пристанище върви бавно и е съпътстван със серия подозрения и разследвания за закононарушения, включително срещу видни политици (Svobodna дума 1903, br. 263, 264, 265, 268). В следващите години темпове се засилват и официалното му откриване става през май 1907 г. (Svobodno slovo 1906, br. 187, s. 1; br. 188, s. 1). Подобна е ситуацията и с пристанищата в Бургас и Балчик, като последното е разглеждано като много удобен пункт за износ на пшеница (Svobodno slovo 1905). Вероятно заради това се предвижда изграждането на жп линия Добрич – Балчик. За повдигането на подобен въпрос играят известна роля и силните позиции на депутати от Североизточна България, която имат сериозни икономически интереси в региона. Линията обаче е второстепенна и правителството предпочита изграждането на трасето Девня – Добрич, което предизвиква известно недоволство (Narodni prava 1905, br. 46, s. 1; 1907, br. 199, 201).

През пролетта на 1906 г. влиза в сила нов Закон за митниците (Darzhaven vestnik 1906, br. 24), съществена част от който е отделена на черноморските пристанища. Стамболовистите разширяват и действието на Закона за насърчаване на местната индустрия. Част от опонентите им обаче са недоволни от прилагането му. Според тях предприятията, които използват вносни суровини, носят на държавата огромни загуби. Като типичен пример се сочат фабриката за памук във Варна и предприятията за преработката на петрол (Svobodno slovo 1905, br. 109).

В началото на ХХ в. възниква демографски проблем, свързан с гъсто заселените с българи планински райони. Едно от решенията му е заселването на крайморската зона. То е пряко свързано с разработването на пустеещите земи, което е дълъг и трудоемък процес. Част от политиките търсят законодателни улеснения. В предизборните програми се появяват различни варианти, един от които е „Улесняване от държавата слизането на планинските селяни и заселването на крайморието и полетата, като [заселниците – Б. Г.] се освобождават десет години от данъци“. Тази идея е лансирана от Младолибералната партия (Programi, programni dokumenti 1992, 159–160), но поради дългото оставане на последната в опозиция не се реализира.

След убийството на Димитър Петков на 26 февруари 1907 г. (част от мемоаристите оценяват убийството като политическо, напр. Керов 1933, 192–193; Peshev 1993, 356–357), но за подобна констатация липсват категорични сведения. Различия има и в съвременната историография (Popov 1986, 78 и цит. лит.; Popov 2004, 72 сл.; Sazdov 1987, 252–253). Народнолибералната партия изпада в критично положение. Започват непрекъснати атаки към управляващата партия, което прекъсва повечето правителствени проекти, включително по Черноморието. На 8 януари 1908 г. Гудев подава оставка. След кратки „консултации“ с политическите лидери княз Фердинанд дава мандат за съставянето на нов кабинет на водача на Демократическата партия Ал. Малинов. Този развой на събитията е проектиран от централното ръководство на демократите в съгласие с Двореца още в края на 1907 г. (TsDA, f. 3, op. 8, a.e. 952, l. 11–27), но до последния момент двете страни се опитват да наложат някои свои виждания за бъдещото управление (Sazdov 1987, 249 сл.).

На 16 януари 1908 г. е издаден официално княжеския указ и се съставя самостоятелно правителство на демократите (*Balgarskite darzhavni institutsii*, 317. Указът за назначаване на правителството вж. в *Pryaporets* 1908, br. 7). Както в повечето случаи дотогава, първите действия на новите управляващи са насочени към предстоящите парламентарни избори. Успоредно с това кабинетът има да решава някои сложни проблеми като университетската криза, премахването на няколко антидемократични закони и пр. (*Todorov*, 2018, 126 сл.). Съвсем скоро ръководството на Демократическата партия публикува обширна програма за управление. Тя включва въвеждането на пропорционална избирателна система за общинските и окръжните съвети, въвеждане на окръжни сметни палати, отваряне на Университета, отменяне на съществуващите закони за печата, разширяване курса на основното образование, премахване на акциза върху ракиите и монопола върху солта, увеличаване на заплатите на учителите и др. (*Pryaporets*, 1908, br. 44). Голяма част от дадените пред обществеността обещания са изпълнени, което, заедно с други благоприятни обстоятелства, става основа за стопански подем (*Todorova* 1984; *Todorova* 1991).

Поощрено от постигнатите бързи успехи и благоприятната международна конюнктура, на 22 септември 1908 г. правителството обявява независимостта на България (*Pryaporets*, br. 109 от 23 sept.). Това води до сериозни дипломатически усложнения, продължили месеци наред (*Goranov* 1986; *Todorova* 1960; *Statelova* 1994, 21–43; *Istoria na Bulgaria* 1999, 100 сл.; *Georgiev, Angelova* 1989, 47–63). В новата обстановка Черноморският регион придобива важно значение, защото съществува реална опасност от нахлуване на турски войски по суша от югоизток и евентуален десант при слабата военноморска защита на българския бряг. Времето за реакция е малко и министрите обсъждат най-вече сухопътните действия (напр. на 7 октомври 1908 г. Министерският съвет гласува извънреден кредит за закупуването на 27 000 пушки „Манлихер“ и патрони за тях, без да предвиди средства за защита на морския бряг. – *TsDA*, f. 1303k, op. 1, a.e. 3, l. 27–37). Независимо от това се полагат целенасочени грижи и за флота. През 1909 г. е прокопан дълъг канал, свързващ Варненския залив с Варненското езеро. Той е предназначен за укриване на корабите в случай на опасност, както и за евентуалния им ремонт.

Въпреки добрите намерения, през цялото време на управлението на Демократическата партия флотът е обект на опозиционни атаки, свързани с обвинения в корупция и липса на ефективност. Предложенията за закриването му са отхвърлени от мнозинството в Четиринадесетото народно събрание, но общественият негативизъм се запазва чак до Балканската война.

След признаването на независимостта вниманието на правителството се насочва повече на запад и Черноморският регион временно остава извън неговите приоритети. Това настройва критично дори някои от водещите демократи от крайморските градове (налага се министърът на просветата Н. Мушанов дълго да обяснява в Народното събрание на варненския депутат Кр. Мирски защо за Видин се отделят повече средства за образование, отколкото за Варна. – *Todorov* 2018, 159).

Един от приоритетите на кабинета на демократите е сключването на съюзен военен договор с Русия. В този случай българските черноморски пристанища, в техните представи, играят важна стратегическа роля. Посоченият план, според ръководителите на Демократическата партия, е осуетен от Фердинанд със свалянето на кабинета им (*Mushanov* 1992, 17; *Todorov* 2018, 163; *Sazdov* 2016, 105 сл.).

На 16 март 1911 г. е съставен нов коалиционен кабинет начело с Ив. Ев. Гешов от представители на Народната и Прогресивнолибералната партия (*Istoria na Bulgaria* 1999, 111). Той най-напред съсредоточава дейността си върху изборите за Пето велико народно събрание, което да промени Конституцията съобразно новите условия. Непосредствено след това се организира нов парламентарен вот за Петнадесето обикновено народно събрание. В тази обстановка черноморските селища остават на заден план, като изключим традиционните предизборни борби (*Palangurski* 2011, 237, 247–248). Това обаче се променя съвсем скоро поради избухналата Итало-турска война и последвалите събития. Клането над сънародниците в град Щип на 8 ноември 1911 г., предизвикано от хвърлена в джамията бомба, създава сериозно напрежение сред българите в Царството (*Markov* 1992). Още по-нервно е посрещаното клането в Кочани през юли 1912 г. (*Statelova, Todorova, Sharova, Popov, Pantev* 1974, 135–136). Естествено широката общественост няма как да знае за сключените със Сърбия

и Гърция тайни съюзни договори и подготовката за война (за тях вж. подр. Markov 1989, 21 сл.), но постепенно патриотичният подем нараства.

Началото на Първата Балканска война през октомври 1912 г. рязко променя отношението към българското Черноморие. От „прозорец към света“, използван за развитието на външната търговия, крайбрежието изведнъж се превръща в открита рана поради тоталната липса на морско въоръжение. Отчитайки сравнително слабите икономически възможности на България, нито едно от изредилите се правителства след Освобождението не се заема със създаването на силен военен флот. Дори самото разпределение на различните родове войски фактически изключва военноморските сили (Istoria na Bulgaria 1999, 184). Затова по крайбрежието, както посочихме по-горе, се предвиждат само отбранителни действия. В тази обстановка турската армия се опитва да се възползва от неравенството на силите. Само няколко дни след началото на войната към Варна се насочват крайцерът „Меджидие“ и един контраминоносец. Те заплашват да обстрелят града, но са посрещнати от закупената от Франция през 1906 г. брегова батарея (през войната числеността ѝ нараства до четири батареи), която успява да ги задържи далече в морето. Още в началото на Балканската война във Варненския залив се изгражда и минно-артилерийска позиция.

Най-тежките моменти за варненци настъпват в началото на ноември 2012 г., когато турският бронепалубен крайцер „Султан Абдул Хамид“ (по-известен като „Хамидие“ – Б. Г.), придружен от един разрушител и четири контраминоносца, отплава по посока на Варна. Според спомени на съвременници капитанът Хюсеин Рауф бей праща ултиматум на града да се предаде, за да не бъде сринат от корабните оръдия, заедно с град Балчик.

През 1912 г. Варна вече е един от най-големите и процъфтяващи градове в България, считана за „морска столица“. Затова заплахата е изключително сериозна. В тежката обстановка на 7 срещу 8 ноември през нощта четири от общо шестте български миноносца – „Летящи“, „Смели“, „Строги“ и „Дръзки“, под командването на капитан II ранг Димитър Добрев, се изправят в неравен бой срещу превъзходящия ги противник. Под прикритието на нощта те атакуват крайцера от 500 метра, но торпедата на „Летящи“ не улучва. Турците веднага откриват огън. Въпреки това „Смели“, „Строги“ и „Дръзки“ се устремяват напред. В канонадата „Смели“ е ударен от турски снаряд. „Строги“ успява да се приближи до 100 метра, но торпедата му не улучва, защото Хюсеин Рауф, който е сред най-добрите турски капитани, маневрира успешно. С риск да бъде потопен (коминът на миноносца е пробит от снарядите) „Дръзки“, командван от мичман I ранг Георги Купов (той е най-младият командир във флота – едва на 31 години. За живота и дейността му вж. Yotov, Dobrev, Milenov, Rumenin, Nedev, Dobrinov 2014) се приближава на 60 метра и поразява с торпедо носа на крайцера. Последният започва да потъва и е спасен само благодарение на притеклите се на помощ четири турски контраминоносца и разрушителя, който го изтегля на буксир до Цариград.

Победата в на практика първата сериозна българска морска битка в новата история е изключителна и спасява Черноморското крайбрежие от следващи атаки до края на войната. Тя се дължи най-вече на огромната смелост на българските бойци, но, не на последно място, и на усилията, които българските правителства полагат в предходните години за създаването на военноморски флот и за подготовката на матросите. За да подчертаем значимостта на постигнатото, ще отбележим, че „Хамидие“, който не потъва най-вече благодарение на изключително тихото море, е ремонтиран и скоро взема активно участие в сраженията с гръцката флота, нанасяйки ѝ много сериозни поражения (Venedikov 1937, 947 сл.).

Вторият етап на Балканската (1912–1913) и избухналата след нея Междусъюзническа (1913) война изместват фокуса на общественото внимание на запад и Черноморският регион отново е забравен за кратко. Крахът в Междусъюзническата война обаче, оформен окончателно с Букурещкия мирен договор (28 юли 1913 г.), връща вниманието на изток. Загубата на Южна Добруджа, предадена на Румъния, създава много сериозен проблем, защото българо-румънската граница се премества почти до Варна, като второто най-удобно пристанище в региона (на град Балчик) остава в румънски ръце. Притиснато от множество проблеми, новото правителство на „Либералната концентрация“ (коалиция между Либералната, Народнолибералната и Младолибералната партия), оглавено от д-р В. Радославов, не разполага с възможност за връщане на старото положение. Ето защо

то се опитва да защити българските граници в новата обстановка, съобразявайки се със значителното намаляване и на морския български ареал. До лятото на 1914 г. кабинетът има много сериозни вътрешнополитически и финансови проблеми, което не му дава възможност да обърне каквото и да било внимание на отделните региони на страната, нито да води активна външна политика (Georgiev 2016b, 220–241; Georgiev 2018, 42–59). По отношение на Румъния обаче нещата са по-специални, което играе съществена роля върху живота по северозападния черноморски бряг. През пролетта на 1914 г. българската опозиция остро протестира срещу приетия от румънския сенат закон за изключително управление в Добруджа (Pryaporets 2014). Либералите споделят тази позиция, но В. Радославов не разрешава на официоза да започне кампания срещу северната съседка, защото плановете му са различни. В началото на май премиерът дава интервю за вестник „Le Journal des Balkans“. В него той специално подчертава, че държи много на подобряването на българо-румънските отношения, без да игнорира обстоятелството, че „дребните погранични недоразумения“ ще се решат с бъдеща промяна на Букурещкия договор (Narodni prava 1914, br. 102). Така се търси повод за ревизия. Въпреки това следва да посочим, че отношението към Букурещ се различава коренно от това към Белград и Атина. Независимо от висящите проблеми, в началото на юли 1914 г. е сключена българо-румънска железопътна и пощенска конвенция (Darzhaven vestnik 1914, br. 158), след което отношенията между двете държави в общи линии се нормализират. Последното донякъде позволява на българите от двете страни на границата да водят малко по-спокоен живот, без страх от военно стълкновение.

След началото на Първата световна война България обявява строг неутралитет. Заедно с това Радославов подготвя възможността за дипломатически натиск и военна намеса срещу Сърбия. За да се осигури гърба на България, започват преговори за българо-турски съюз. На 4 август 1914 г. в София пристига като специален емисар Талаат паша. След тежки преговори през нощта на 6 срещу 7 август е сключен българо-турски съюзен договор, но с условие към него да се присъедини Румъния (TsDA, f. 313, op. 1, a.e. 2287, l. 3–4). Така западният бряг на Черно море отново влиза в полезрението на голямата политика. От София турският министър на вътрешните работи заминава за румънската столица, но въпреки усилията му Букурещ предпочита да не се обвързва (Georgiev 2016a, 368, 378 и цит. лит.).

След провала на турския емисар българският премиер се опитва да се възползва от румънските апетити за Трансилвания, като предлага на 22 септември на Букурещ съюз, според който България ще получи обратно като награда за неутралитета си Южна Добруджа. Румънският министър-председател Братияну категорично заявява, че не може да отстъпи дори педя земя от нея (Diplomaticheski dokumenti 1920, 239–245). Нещо повече: неговото правителство сключва на 1 октомври 1914 г. споразумение с Русия, съгласно което му е обещана цяла Трансилвания в случай на военна намеса срещу Австро-Унгария (Pchev 1990, 66).

Новият румънски курс е много неизгоден за България. По тази причина българският външен министър се опитва да спласи румънските дипломати, заявявайки пред техния представител в София Деруси, че ако румънските войски навлязат в Трансилвания, България ще поиска Добруджа и няма да остане неутрална „при всякакви обстоятелства“ (Mah 2002, 600). Отправената заплаха не постига целта си, а само обтяга българо-румънските отношения. Поръчани от София военни материали от Австро-Унгария, са задържани на румънска територия (Peshev 1993, 470). Букурещ се отказва от незабавна офанзива, което много облекчава австрийските войски, но не анулира съюза с Русия, което поставя българската външна политика в трудна ситуация.

Влизането на Османската империя във войната на страната на Централните сили през октомври 1914 г. променя коренно стратегическата обстановка в Черноморския регион. Възползвайки се от раздвижването на европейската дипломация, Братияну пуска слух за българска подготовка за окупиране на Южна Добруджа, което създава допълнителни затруднения на българската дипломация и тревоги в Добруджа (TsDA, f. 176, op. 3, a.e. 14, l. 50–54).

Усилията, които българското правителство полага през 1914 и началото на 1915 г. за стабилизиране на североизточната граница, са големи, но резултатите са незадоволителни.

телни. На 5 януари 1915 г. френският дипломатически представител в София Панафьо съобщава на българския външен министър, че скоро Букурещ ще направи предложение за връщане на Добруджа без Тутракан и Силистра срещу неутралитет, но това не се случва. Малко по-късно пълномощният министър на Великобритания в българската столица Б. Айрънсайд уведомява премиера, че страната му е готова да предостави заем и на България, какъвто вече е получила Румъния. Радославов отказва категорично (Radoslavov 1993, 104).

Дарданелската операция от февруари 1915 г. и последвалите събития изместват фокуса на общественото внимание от Черноморския регион. По стратегически причини съвсем скоро българските пристанища са минирани, а усилията на правителството в София се насочват в друга посока, за да се върнат към Черноморието едва през есента на 1916 г.

Стратегическото значение на Черноморския регион за българските правителства в периода от Съединението до есента на 1915 г. до голяма степен зависи от международната конюнктура и донякъде от възгледите на отделните партии и общественици за външната политика и икономиката. Въпреки това могат да се набележат някои общи тенденции. Като цяло българите не са „морски народ“. Затова нито един от военните планове в посочения период не включва агресивна стратегия по отношение на съседните държави. По-скоро е обратното: военните специалисти в повечето случаи разглеждат черноморския бряг като възможност за нахлуване на чужди войски и се стараят да го опазят предимно със сухопътни средства. За последното съдейства и обстоятелството, че тонажът на руския и на османския боен флот повече от стократно надвишава този на почти символичната българска флотилия. По тази и други причини чак до 1912 г. в общественото пространство битуват мнението, че българският военноморски флот почти не е нужен.

В периода на войните за национално обединение общественото внимание се насочва на юг и на запад. Черноморският регион временно спира да бъде приоритет на правителствата, с изключение на грижите за военната защита на морския бряг.

В икономически план Черно море съдейства в немалка степен за осигуряване на поминъка на населението и за развитието на външната търговия. Въпреки отсъствието на български търговски флот, удобните пристанища дават възможност за непрекъснато акустиране на чужди кораби и претоварване на стоки, някои от които тръгват по река Дунав към Централна Европа. Още в края на XIX в. част от българските правителства правят всичко възможно, за да прокарат удобни железопътни линии от вътрешността към пристанищата на Бургас, Варна и Балчик. Трафикът на стоки обаче е малък и в повечето случаи приходите от него не покриват дори лихвите по външните заеми. Освен това в политиката на отделните правителства често няма приемственост.

Един от големите проблеми на България към началото на XX в. е необходимостта от увеличаването на българското население около Черноморския бряг. В това отношение се полагат немалко усилия, но заселването на много региони, особено на юг от Бургас, върви бавно. Като основни градски центрове се оформят главно Варна и Бургас, отчасти Балчик като център на търговията с жито до 1913 г. и Поморие заради намиращите се наблизко солници. Останалите градове и села са по-скоро рибарски селища, които с течение на времето се разрастват.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

- Arhiv na Balgarskata akademiya na naukite (A-BAN), sb. 4, op. 1, a.e. 64, a.e. 106. (In Bulgarian).
Архив на Българската академия на науките (А-БАН), сб. 4, оп. 1, а.е. 64, а.е. 106.
- Arhiv na Balgarskata akademiya na naukite (A-BAN), f. 45k, op. 1, a.e. 355, l. 3–6. (In Bulgarian).
Архив на Българската академия на науките (А-БАН), ф. 45к, оп. 1, а.е. 355, л. 3–6.
- Arhiv na Balgarskata akademiya na naukite (A-BAN), f. 57k, op. 1, a.e. 84, l. 111; a.e. 136, l. 1–2. (In Bulgarian).
Архив на Българската академия на науките (А-БАН), ф. 57к, оп. 1, а.е. 84, л. 111; а.е. 136, л. 1–2.
- Barkli, H. Ch. 2012. Mezhdunav i Chernomore ili pet godini v Bulgaria, 1876 (prev. ot angl. Bozhilov [between the Danube and Black Sea or, five years in Bulgaria, I. 1876]. Sofia. (In Bulgarian).
Баркли, Х. Ч. 2012. Между Дунав и Черно море или пет години в България, 1876 (прев. от англ. И. Божилков). София.

- Benisheva, B. 2017. Cherno more i dnevniyat red na Evropeyskia sayuz [The Black Sea and the European Union's agenda]. *Mezhdunarodni otnoshenia: spisanie za diplomatsia, politika i ikonomika*. br. 2, s. 53–56. (In Bulgarian).
- Бенишева, Б. 2017. Черно море и дневният ред на Европейския съюз. – *Международни отношения: списание за дипломация, политика и икономика*, № 2, с. 53–56.
- Beshkov, L. 1970. Selskite valnenia i buntat na Dobrudzhanskite selyani pri Durankulak 1900 g. Sofia. (In Bulgarian).
- Бешков, Л. 1970. Селските вълнения и бунтът на Добруджанските селяни при Дуранкулак 1900 г. София.
- BorISOV, O. 2014. Mezhdunarodno-praven rezhim na Cherno more. Varna. (In Bulgarian).
- Борисов, О. 2014. Международно-правен режим на Черно море. Варна.
- Bulgaria, 1900, br. 29 ot 10 mart. (In Bulgarian).
- България, 1900, бр. 29 от 10 март.
- Bulgaria, 1901, br. 25 ot 27 yan. (In Bulgarian).
- България, 1901, бр. 25 от 27 ян.
- Balgarskite darzhavni institutsii. 1879–1986. Entsiklopedichen spravochnik. Sast. Metodiev, V., Stoyanov, L. Sofia, 1987. (In Bulgarian).
- Българските държавни институции. 1879–1986. Енциклопедичен справочник. Съст. Методиев, В., Л. Стоянов. София, 1987
- Vasilev, Gr. 1991. Belezhki na denya (dnevniitsi). Sofia. (In Bulgarian).
- Василев, Гр. 1991. Бележки на деня (дневници). София.
- Vasilyov, T. 1994. Moyat dnevnik. Sofia. (In Bulgarian).
- Васильов, Т. 1994. Моят дневник. София.
- Vasilev, G. i dr. 2007. Istoria na Bulgaria. t. 5. Voenna istoria. Sofia. (In Bulgarian).
- Велев, Г. и др. 2007. История на България. Т. 5. Военна история. София.
- Velchev, V. 1924. Stranitsi ot novata ni politicheska istoria. Sofia. (In Bulgarian).
- Велчев, В. 1924. Страници от новата ни политическа история. София.
- Velchev, V. 1922. Prinosa kam novata ni politicheska istoria. Stambolov i Ferdinand. Diktatorskiyat rezhim na borbata protiv nego. Sofia. (In Bulgarian).
- Велчев, В. 1922. Принос към новата ни политическа история. Стамболов и Фердинанд. Диктаторският режим и борбата против него. София.
- Venedikov, Y. 1937. Morskite deystvia mezhduratsite i gartsite v Balkanskata voyna (1912–1913). Balgarska voenna misal, t. IV, kn. 40. Sofia. (In Bulgarian).
- Венедиков, Й. 1937. Морските действия между турците и гърците в Балканската война (1912–1913). *Българска военна мисъл*, т. IV, кн. 40. София.
- Valkanov, V. 2007. Morska istoria na Bulgaria. Sofia. (In Bulgarian).
- Вълканов, В. 2007. Морска история на България. София.
- Gancheva, M., Georgieva, M. 1997. Kulturni obshtnosti kray Cherno more. – Problemi na kulturata: spisanie za teoria, istoria i sravnitelno izuchavane na kulturata, № 71, s. 26–32. (In Bulgarian).
- Ганчева, М., Георгиева, М. 1997. Културни общности край Черно море. – *Проблеми на културата: списание за теория, история и сравнително изучаване на културата*, № 71, с. 26–32.
- Georgiev, V. 2018. Vstuplenie Bolgarii v Pervuyu mirovuyu voynu: k voprosu o vybore 1915 goda. Sovremennaya nauchnaya mysl, Moskva, № 3, s. 42–59. (In Russian).
- Георгиев, В. 2018. Вступление Болгарии в Первую мировую войну: к вопросу о выборе 1915 года. *Современная научная мысль*, Москва, № 3, с. 42–59.
- Georgiev, V. 2016a. Mirazhat za „Velika Bulgaria“. Zhivotat i deynostta na d-r V. Radoslavov (1854–1929). Veliko Tarnovo. (In Bulgarian).
- Георгиев, В. 2016а. Миражът за „Велика България“. Животът и дейността на д-р В. Радославов (1854–1929). Велико Търново.
- Georgiev, V. 2016b. Diplomateskaya deyatelnost d-ra Vasila Radoslavogo v 1914 godu. Pervaya mirovaya voyna. Vzglyad spustya stoletie. Moskva, s. 220–241. (In Bulgarian).
- Георгиев, В. 2016б. Дипломатическа дейтелност д-ра Васила Радославово в 1914 году. Первая мировая война. Взгляд спустя столетие. Москва, с. 220–241.
- Georgiev, V. 2014. Parlamentarnata opozitsia i vatreshnata politika na balgarskite pravitelstva (avgust 1887 – yanuari 1908). Shumen: Universitetsko izdatelstvo „Episkop Konstantin Preslavski“. (In Bulgarian).
- Георгиев, В. 2014. Парламентарната опозиция и вътрешната политика на българските правителства (август 1887 – януари 1908). Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“.
- Georgiev, V. 2013. Parlamentarnata opozitsia i vatreshnata politika na balgarskite pravitelstva (1901–1903). Veliko Tarnovo. (In Bulgarian).
- Георгиев, В. 2013. Парламентарната опозиция и вътрешната политика на българските правителства (1901–1903). Велико Търново.

- Georgiev, B. 2010. Mladoliberalnata partia v Knyazhestvo Bulgaria. Sofia. (In Bulgarian).
- Георгиев, Б. 2010. Младолибералната партия в Княжество България. София.
- Georgiev, B. 2007. Liberalnata (radoslavistka) partia. Na vlast i v opozitsia (1899–1908). Sofia. (In Bulgarian).
- Георгиев, Б. 2007. Либералната (радославистка) партия. На власт и в опозиция (1899–1908). София.
- Georgiev, B. 2001. Liberalnata (radoslavistka) partia v Bulgaria (1886–1899). Sofia. (In Bulgarian).
- Георгиев, Б. 2001. Либералната (радославистка) партия в България (1886–1899). София.
- Georgiev, B. 1991. Otnoshenieto na liberalite radoslavisti kam politikata na Konstantinstoilovoto pravitelstvo po pomirenieto s Rusia i razreshavaneto na ofitserko-emigrantskia vapros (1894–1898 g.). Voennoistoricheski sbornik, № 3, s. 15–35. (In Bulgarian).
- Георгиев, Б. 1991. Отношението на либералите радослависти към политиката на Константинстоиловото правителство по помирението с Русия и разрешаването на офицерско-емигрантския въпрос (1894–1898 г.). *Военноисторически сборник*, № 3, с. 15–35.
- Georgiev, B., Angelova, I. 1989. BRSDP (t.s.) i provazgласyavaneto nezavisimostta na Bulgaria prez 1908 g. Istoricheski pregled, kn. 4, s. 47–63. (In Bulgarian).
- Георгиев, Б., Ангелова, И. 1989. БРСДП (т.с.) и провъзгласяването на независимостта на България през 1908 г. *Исторически преглед*, кн. 4, с. 47–63.
- Gerchev, P. 2013. Edin vek Cherno more. Varna. (In Bulgarian).
- Герчев, П. 2013. Един век Черно море. Варна.
- Goranov, P. 1986. Izvouyvane nezavisimostta na Bulgaria. Veliko Tarnovo. (In Bulgarian).
- Горанов, П. 1986. Извоюване на независимостта на България. Велико Търново.
- Grancharov, S. 1998. Razmisli za balgarskata ikononicheska misal (1878–1915). Istoricheski pregled, 1998, kn. 3–4. (In Bulgarian).
- Грънчаров, С. 1998. Размисли за българската икономическа мисъл (1878–1915). *Исторически преглед*, 1998, кн. 3–4.
- Grancharov, S. 1986. Bulgaria na praga na dvadesetoto stoletie. Politicheski aspekti. Sofia. (In Bulgarian).
- Грънчаров, С. 1986. България на прага на двадесетото столетие. Политически аспекти. София.
- Damyunov, S. 1985. Bulgaria vav frenskata politika 1878–1918. Sofia. (In Bulgarian).
- Дамьянов, С. 1985. България във френската политика 1878–1918. София.
- Dzhaleva, A., Kostov, E. i dr. 1997. Istoria na zhelezniitsite v Bulgaria. Sofia. (In Bulgarian).
- Джалева, А., Костов, Е. и др. 1997. История на железниците в България. София.
- Dimitrov, S., Manchev, K. 1975. Istoria na balkanskite narodi 1879–1918. Sofia. (In Bulgarian).
- Димитров, С., Манчев, К. 1975. История на балканските народи 1879–1918. София.
- Dinkov, D. 2015. Geopolitika v Cherno more. Mezhdunarodni otnoshenia: spisanie za diplomatsia, politika i ikononika. br. 2, s. 31–34. (In Bulgarian).
- Динков, Д. 2015. Геополитика в Черно море. *Международни отношения: списание за дипломация, политика и икономика*. бр. 2, с. 31–34.
- Diplomaticheski dokumenti za namesata na Bulgaria v Evropeyskata vojna, t. 1. Sofia, 1920. (In Bulgarian).
- Дипломатически документи за намесата на България в Европейската война. Т. 1. София, 1920.
- Dnevniitsi na Osmoto obiknoveno narodno sabranie. Vtora redovna sesia, kn. 2. Sofia, 1895. (In Bulgarian).
- Дневници на Осмото обикновено народно събрание. Втора редовна сесия, кн. 2. София, 1895.
- Dnevniitsi na Trinadesetoto obiknoveno narodno sabranie. Vtora redovna sesia, kn. I. Sofia, 1905 (In Bulgarian).
- Дневници на Тринадесетото обикновено народно събрание. Втора редовна сесия, кн. I. София, 1905.
- Darzhaven vestnik, 1886, br. 81 ot 28 avg. (In Bulgarian).
- Държавен вестник, 1886, бр. 81 от 28 авг.
- Darzhaven vestnik, 1900, br. ot 4 ot 15 yan., br. 118 ot 5 yuni. (In Bulgarian). Държавен вестник, 1900, бр. от 4 от 15 ян., бр. 118 от 5 юни.
- Darzhaven vestnik, 1906, br. 24 ot 16 mart. (In Bulgarian).
- Държавен вестник, 1906, бр. 24 от 16 март.
- Darzhaven vestnik, 1914, br. 158 ot 15 yuli. (In Bulgarian).
- Държавен вестник, 1914, бр. 158 от 15 юли.
- Dyakonova, E. 1999. Ruskite planove za nezavisimost na Bulgaria (1906–1908). Istoricheski pregled, kn. 5–6. (In Bulgarian).
- Дяконова, Е. 1999. Руските планове за независимост на България (1906–1908). *Исторически преглед*, кн. 5–6.
- Zhivkov, V. 2014. Karta na potanalite korabi v Cherno more. Varna. (In Bulgarian).
- Живков, В. 2014. Карта на потъналите кораби в Черно море. Варна.

- Zhivkov, S. 2014. *Progressivnoliberalnata partia v Bulgaria: S Rusia politika ne pravim! 1899–1920*. Sofia. (In Bulgarian).
- Живков, С. 2014. *Прогресивнолибералната партия в България: С Русия политика не правим! 1899–1920*. София.
- Zemedelska zashtita, 1900, br. 29 ot 14 yuni. (In Bulgarian).
- Земеделска защита, 1900. бр. 29 от 14 юни.
- Ivanov, N. 1932. *Spomeni 1861–1918*. Sofia. (In Bulgarian).
- Иванов, Н. 1932. *Спомени 1861–1918*, София.
- Ilchev, I. 1995. *Rodinata mi – prava ili ne! Vanshnopoliticheska propaganda na balkanskite strani (1821–1923)*. Sofia. (In Bulgarian).
- Илчев, И. 1995. *Родината ми – права или не! Външнополитическа пропаганда на балканските страни (1821–1923)*. София.
- Ilchev, I. 1990. *Bulgaria i Antantata prez Parvata svetovna voyna*. Sofia.
- Илчев, И. 1990. *България и Антантата през Първата световна война*. София.
- Istoria na Bulgaria, t. 7. Sofia: BAN, 1991. (In Bulgarian).
- История на България. Т. 7. София: БАН, 1991.
- Istoria na Bulgaria. BAN, t. 8. Sofia: BAN, 1999. (In Bulgarian).
- История на България. БАН. Т. 8. София: БАН, 1999.
- Yotov, P., Dobrev, A., Milenov, B., Rumenin, R., Nedev, S. Dobrinov, D. 2014. *Balgarskata armia v Parvata svetovna voyna (1915–1918)*. Kratak entsiklopedichen spravochnik. Digitalna biblioteka po arhivistika i dokumentalistika. Sofia. (In Bulgarian).
- Йотов, П., Добрев, А., Миленов, Б., Руменин, Р., Недев, С. Добринов, Д. 2014. *Българската армия в Първата световна война (1915–1918)*. Кратък енциклопедичен справочник. Дигитална библиотека по архивистика и документалистика. София. http://electronic-library.org/books/Book_0053.html
- Yotsov, D. 1944. *Rusia, Bosforat i Dardanelite*. Diplomaticeska studia. Sofia. (In Bulgarian).
- Йоцов, Д. 1944. *Русия, Босфорът и Дарданелите*. Дипломатическа студия. София.
- Karayotov, I., Raychevski, S., Ivanov, M. 2011. *Istoria na Burgas. Ot drevnostta do sredata na XX vek. Burgas*. (In Bulgarian).
- Карайотов, И., Райчевски, С., Иванов, М. 2011. *История на Бургас. От древността до средата на XX век. Бургас*.
- Karov, I. 1933. *Istoria na Knyazhestvo Bulgaria (s 40 obrazi)*. Sofia. (In Bulgarian).
- Каров, И. 1933. *История на Княжество България (с 40 образи)*. София.
- King, Ch. 2006. *Istoria na Chernomore* (prev. Dimitrova, M.). Sofia. (In Bulgarian).
- Кинг, Ч. 2006. *История на Черно море*. Прев. М. Димитрова. София.
- Kosev, D. 1949. *Selskoto dvizhenie v Bulgaria v kraia na XIX vek. Osnovavaneto na BZNS i otshosenieto na BRSDP kam selska varros*. Istoricheski pregled, kn. 5. (In Bulgarian).
- Косев, Д. 1949. *Селското движение в България в края на XIX век. Основаването на БЗНС и отношението на БРСДП към селския въпрос. Исторически преглед*, кн. 5.
- Kostov, E. 2004. *Racho Petrov – ofitserat, politikat, darzhavnikat*. Sofia. (In Bulgarian).
- Костов, Е. 2004. *Рачо Петров – офицерът, политикът, държавникът*. София.
- Krasteva, M. 2009. *Nachaloto na balgarskia voenen flot na Chernomore v dokumenti*. Godishnik na Voennomorskia muzey – Varna, t. 7, Varna, s. 7–18. (In Bulgarian).
- Кръстева, М. 2009. *Началото на българския военен флот на Черно море в документи. Годишник на Военноморския музей – Варна*, т. 7, Варна, с. 7–18.
- Lechev, V. 2009. *Koraboplanaveto po Dunav i Chernomore v politikata na Avstro-Ungaria 1914–1918*. Astarta. V. Tarnovo 2005 / Radoslav Mishev. *Bulgarian historical review*, br. 3–4, s. 208–211. (In Bulgarian).
- Лечев, В. 2009. *Корабоплаването по Дунав и Черно море в политиката на Австро-Унгария 1914–1918*. В. Търново: Астаета, 2005. / Radoslav Mishev. *Bulgarian historical review*, br. 3–4, s. 208–211.
- Markov, G. 1992. *Bulgaria v navecherieto na Balkanskata voyna (yuni – septemvri 1912)*. Voennistoricheski sbornik, kn. 5. (In Bulgarian).
- Марков, Г. 1992. *България в навечерието на Балканската война (юни–септември 1912)*. *Военноисторически сборник*, кн. 5.
- Markov, G. 1989. *Bulgaria v Balkanskia sayuz sreshu Osmanskata imperia 1912–1913*. Sofia. (In Bulgarian).
- Марков, Г. 1989. *България в Балканския съюз срещу Османската империя 1912–1913*. София.
- Martinenko, A. K. 1967. *Russko-bolgarskie otshosenia v 1894–1902 gg*. Kiev. (In Russian).
- Мартиненко, А. К. 1967. *Русско-болгарские отношения в 1894–1902 гг*. Киев.
- Mah, R. 2002. *Balkanski raboti*. Sofia. (In Bulgarian).
- Мах, Р. 2002. *Балкански работи*. София.
- Mir, 1900, br. 817 ot 30 mart. (In Bulgarian).
- Мир, 1900, бр. 817 от 30 март.

- Mir, 1906, br. 1899 ot 19 yuli, br. 1901 ot 21 yuli. (In Bulgarian).
 Мир, 1906, бр. 1899 от 19 юли, бр. 1901 от 21 юли.
 Mushanov, N. 1992. Spomeni. Dnevnik. Sast. Kumanov, M., Noncheva, E. Sofia. (In Bulgarian).
 Мушанов, Н. 1992. Спомени. Дневник. Съст. Куманов, М., Е. Нончева. София.
 Naroden vestnik, 1886, br. 1 ot 19 yuli. (In Bulgarian).
 Народен вестник, 1886, бр. 1 от 19 юли.
 Narodni prava, 1897, br. 125 ot 25 noem. (In Bulgarian).
 Народни права, 1897, бр. 125 от 25 ноем.
 Narodni prava, 1898, br. 10 ot 26 yan., br. 32 ot 24 mart, br. 101 ot 20 sept. (In Bulgarian).
 Народни права, 1898, бр. 10 от 26 ян., бр. 32 от 24 март, бр. 101 от 20 септ.
 Narodni prava, 1900, br. 27 ot 7 mart, br. 60 ot 1 yuni, br. 90 ot 10 avg., br. 92 ot 16 avg., br. 93 ot 18 avg., br. 94 ot 23 avg., br. 96 ot 27 avg., br. 99 ot 3 sept., br. 100 ot 5 sept., br. 102 ot 10 sept., br. 103 ot 12 sept., br. 105 ot 17 sept., br. 114 ot 12 okt. (In Bulgarian).
 Народни права, 1900, бр. 27 от 7 март, бр. 60 от 1 юни, бр. 90 от 10 авг., бр. 92 от 16 авг., бр. 93 от 18 авг., бр. 94 от 23 авг., бр. 96 от 27 авг., бр. 99 от 3 септ., бр. 100 от 5 септ., бр. 102 от 10 септ., бр. 103 от 12 септ., бр. 105 от 17 септ., бр. 114 от 12 окт.
 Narodni prava, 1902, br. 7 ot 1 fev. (In Bulgarian).
 Народни права, 1902, бр. 7 от 1 февр.
 Narodni prava, 1905, br. 18 ot 6 mar., br. 19 ot 17 mar., br. 22 ot 20 mart, br. 56 ot 28 yuli, br. 61 ot 14 avg. (In Bulgarian).
 Народни права, 1905, бр. 18 от 6 март, бр. 19 от 17 март, бр. 22 от 20 март, бр. 56 от 28 юли, бр. 61 от 14 авг.
 Narodni prava, 1907, br. 157 ot 19 yuli., br. 187 ot 27 mar. (In Bulgarian).
 Народни права, 1907, бр. 157 от 19 юли, бр. 187 от 27 март.
 Narodni prava, 1914, br. 102 ot 7 may. (In Bulgarian).
 Народни права, 1914, бр. 102 от 7 май.
 Narodni prava, 1929, br. 267 ot 3 nov. (In Bulgarian).
 Народни права, 1929, бр. 267 от 3 ноем.
 Natsionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“. Balgarski istoricheski arhiv (NBKM-BIA), f. 11, a.e. 12, l. 100. (In Bulgarian).
 Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Български исторически архив (НБКМ-БИА), ф. 11, а.е. 12, л. 100.
 Natsionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“. Balgarski istoricheski arhiv (NBKM-BIA), f. 14, op. 3, a.e. 4330, l. 1. (In Bulgarian).
 Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Български исторически архив (НБКМ-БИА), ф. 14, оп. 3, а.е. 4330, л. 1.
 Natsionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“. Balgarski istoricheski arhiv (NBKM-BIA), f. 15, op. 1, a.e. 128, l. 1–2; a.e. 1814, l. 156. (In Bulgarian).
 Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Български исторически архив (НБКМ-БИА), ф. 15, оп. 1, а.е. 128, л. 1–2; а.е. 1814, л. 156.
 Natsionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“. Balgarski istoricheski arhiv (NBKM-BIA), f. 187, a.e. 3, l. 19. (In Bulgarian).
 Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Български исторически архив (НБКМ-БИА), ф. 187, а.е. 3, л. 19.
 Natsionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“. Balgarski istoricheski arhiv (NBKM-BIA), f. 256, op. 1, a.e. 8, l. 53, 56, 57, 64, 66–67, 69; a.e. 10, l. 1–2, 73–74. (In Bulgarian).
 Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Български исторически архив (НБКМ-БИА), ф. 256, оп. 1, а.е. 8, л. 53, 56, 57, 64, 66–67, 69; а.е. 10, л. 1–2, 73–74.
 Natsionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“. Balgarski istoricheski arhiv (NBKM-BIA), f. 263, op. 1, a.e. 4, l. 4–5, l. 87–90, l. 92–95, l. 100–102, a.e. 9, l. 140, a.e. 10, l. 11–14, a.e. 12, l. 14–15, a.e. 15, l. 69–72, a.e. 22, l. 1–8, a.e. 25, l. 52–53, 55. (In Bulgarian).
 Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Български исторически архив (НБКМ-БИА), ф. 263, оп. 1, а.е. 4, л. 4–5, л. 87–90, л. 92–95, л. 100–102, а.е. 9, л. 140, а.е. 10, л. 11–14, а.е. 12, л. 14–15, а.е. 15, л. 69–72, а.е. 22, л. 1–8, а.е. 25, л. 52–53, 55.
 Natsionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“. Balgarski istoricheski arhiv (NBKM-BIA), f. 290, op. 1, a.e. 214, l. 1. (In Bulgarian).
 Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Български исторически архив (НБКМ-БИА), ф. 290, оп. 1, а.е. 214, л. 1.
 Natsionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“. Balgarski istoricheski arhiv (NBKM-BIA), f. 845, op. 1, a.e. 4, l. 21–22. (In Bulgarian).
 Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Български исторически архив (НБКМ-БИА), ф. 845, оп. 1, а.е. 4, л. 21–22.

- Nikolova, V. 1986. Narodnata partia i burzhoaznata demokratsia. Kabinetat na Konstantin Stoilov 1894–1898. Sofia. (In Bulgarian).
- Николова, В. 1986. Народната партия и буржоазната демокрация. Кабинетът на Константин Стоилов 1894–1898. София.
- Nov vek, 1900, br. 150 ot 14 mart, br. 254 ot 29 noem. (In Bulgarian).
- Нов век, 1900, бр. 150 от 14 март, бр. 254 от 29 ноем.
- Nov vek, 1901, br. 279 ot 27 yan. (In Bulgarian).
- Нов век, 1901, бр. 279 от 27 ян.
- Nov vek, 1905, br. 916 ot 10 avg. (In Bulgarian).
- Нов век, 1905, бр. 916 от 10 авг.
- Nov vek, 1906, br. 1058 ot 31 yuli. (In Bulgarian).
- Нов век, 1906, бр. 1058 от 31 юли.
- Ovcharov, N. 2017. Tsar Kaloyan – palkovodecъt. Sofia. (In Bulgarian).
- Овчаров, Н. 2017. Цар Калоян – пълководецът. София.
- Ovcharov, N., Pavlov, P. 2017. Tsar Ivan Aleksandar Asen. Mirotvorecъt. Sofia. (In Bulgarian).
- Овчаров, Н., Павлов, П. 2017. Цар Иван Александър Асен. Миротворецът. София.
- Oblasten darzhaven arhiv. Varna (ODA – Varna), f. 823k, op. 1, a.e. 14, l. 1, a.e. 15, l. 1. (In Bulgarian).
- Областен държавен архив. Варна (ОДА – Варна), ф. 823к, оп. 1, а.е. 14, л. 1, а.е. 15, л. 1
- Palangurski, M. 2011. Po bulgarskite parlamentarni izbori 1894–1913 g. V. Tarnovo. (In Bulgarian).
- Палангурски, М. 2011. По българските парламентарни избори 1894–1913 г. В.Търново.
- Palangurski, M. 1996. Bulgaria v balkanskata politika na Rusia (1899–1903). V. Tarnovo. (In Bulgarian).
- Палангурски, М. 1996. България в балканската политика на Русия (1899–1903). В. Търново.
- Panayotov, L. 1983. Ilindensko-Preobrazhenskoto vastanie 1903. Sofia. (In Bulgarian).
- Панайотов, Л. 1983. Илинденско-Преображенското въстание 1903. София.
- Pandev, K. 1979. Natsionalnoosvoboditelnoto dvizhenie v Makedonia i Odrinsko 1878–1903. Sofia. (In Bulgarian).
- Пандев, К. 1979. Националноосвободителното движение в Македония и Одринско 1878–1903. София.
- Pantev, A. 1972. Anglia sreshtu Rusia na Balkanite 1879–1894. Sofia. (In Bulgarian).
- Пантев, А. 1972. Англия срещу Русия на Балканите 1879–1894. София.
- Penchev, V. 2006. Nova medna moneta na Terter, sinat na despot Dobrotitsa, prepechatana varhu otsechena v Drastar moneta na Dobrotitsa. Izvestia na Natsionalnia istoricheski muzey, t. 17, Sofia, s. 70–71. (In Bulgarian).
- Пенчев, В. 2006. Нова медна монета на Тертер, синът на деспот Добротица, препечатана върху отсечена в Дръстър монета на Добротица. – *Известия на Националния исторически музей*, т. 17, София, с. 70–71.
- Peshev, P. 1993. Istoricheskite sabitia i deyateli ot navecherieto na Osvobozhdenieto ni do dnes s belezhki za zhivota mi (chuto, vidyano, prezhyvano). Sofia. (In Bulgarian).
- Пешев, П. 1993. Историческите събития и деятели от навечерието на Освобождението ни до днес с бележки за живота ми (чуто, видно, преживяно). София.
- Plovdiv, 1900, br. 15 ot 27 apr. (In Bulgarian).
- Пловдив, 1900, бр. 15 от 27 апр.
- Plovdiv, 1900, br. 1074 ot 1 sept. br. 1075 ot 8 sept., br. 1076 ot 18 sept., br. 1084 ot 11 noem., br. 1086 ot 25 noem. (In Bulgarian).
- Пловдив, 1900, бр. 1074 от 1 септ. бр. 1075 от 8 септ., бр. 1076 от 18 септ., бр. 1084 от 11 ноем., бр. 1086 от 25 ноем.
- Popesku, A. 2015. „Osmanskoto“ Chernо more: mare clausum? mare apertum? (prev. ot frenski Danova, P.). Istoricheskо badeshte, br. 1–2, s. 140–161. (In Bulgarian).
- Попеску, А. 2015. „Османското“ Черно море: mare clausum? mare apertum? (прев. от френски Данова, П.). *Историческо бъдеще*, бр. 1–2, с. 140–161.
- Popov, Zh. 2004. Ubiti zaradi ideite si. Politicheskiyat vazhod i zhyteysko krushenie na familia Petkovi. Sofia. (In Bulgarian).
- Попов, Ж. 2004. Убити заради идеите си. Политическият възход и житейско крушение на фамилия Петкови. София.
- Popov, Zh. 1986. Narodno-liberalnata (stambolovistkata) partia v Bulgaria 1903–1920. Sofia. (In Bulgarian).
- Попов, Ж. 1986. Народно-либералната (стамболовистката) партия в България 1903–1920. София.
- Popov, R. 1991. Bulgaria na krastopat. Regentstvoto 1886–1887. Sofia. (In Bulgarian).
- Попов, Р. 1991. България на кръстопът. Регентството 1886–1887. София.
- Popov, R. 1984. Balkanskata politika na Bulgaria (1894–1898). Sofia. (In Bulgarian).
- Попов, Р. 1984. Балканската политика на България (1894–1898). София.

- Popov, R. 1970. Za uchastieto na Bulgaria v svetovnite konferentsii za mir v Haga prez 1899 i 1907 g. *Военноисторически сборник*, kn. 2. (In Bulgarian).
- Попов, Р. 1970. За участието на България в световните конференции за мир в Хага през 1899 и 1907 г. *Военноисторически сборник*, kn. 2.
- Programi, programni dokumenti i ustavi na burzhoaznite partii v Bulgaria 1879–1918. Sast. i predg. Nikolova V., Sazdov D. Sofia, 1992. (In Bulgarian).
- Програми, програмни документи и уставы на буржоазните партии в България 1879–1918. Съст. и предг. Николова В., Д. Саздов. София, 1992.
- Prodanov, N. 2003. Antigratskoto dvizhenie vav Varna prez 1906 godina – osnovni politicheski aspekti. *Cherno more mezhdur Izтока i Zapada. VII Pontijski chetenia*. Varna. (In Bulgarian).
- Проданов, Н. 2003. Антигръцкото движение във Варна през 1906 година – основни политически аспекти. *Черно море между Изтока и Запада. VII Понтийски четения*. Варна.
- Ryurorets, 1900, br. 90 ot 22 mart, br. 25 ot 3 avg., br. 59 ot 30 noem. (In Bulgarian).
- Пряпорец, 1900, бр. 90 от 22 март, бр. 25 от 3 авг., бр. 59 от 30 ноем.
- Ryurorets, 1901, br. 74 ot 27 yan., br. 4 ot 16 may. (In Bulgarian).
- Пряпорец, 1901, бр. 74 от 27 ян., бр. 4 от 16 май.
- Ryurorets, 1904, br. 82 ot 11 noem. (In Bulgarian).
- Пряпорец, 1904, бр. 82 от 11 ноем.
- Rabotnicheski vestnik, 1900, br. 30 ot 17 mart. (In Bulgarian).
- Работнически вестник, 1900, бр. 30 от 17 март.
- Rabotnicheski vestnik, 1901, br. 21 ot 19 yan. (In Bulgarian).
- Работнически вестник, 1901, бр. 21 от 19 ян.
- Radev, S. 1911. *Stroitelite na savremenna Bulgaria*, t. I. Sofia. (In Bulgarian).
- Радев, С. 1911. Строителите на съвременна България. Т. I. София.
- Radoslavov, d-r V. 1993. *Dnevni belezhki 1914–1916*. Sast. Ilchev, Iv. Sofia. (In Bulgarian).
- Радославов, д-р В. 1993. Дневни бележки 1914–1916. Съст. Илчев, Ив. София.
- Russkoe bogatstvo, 1900, kn. 4. (In Bulgarian).
- Русское богатство, 1900, kn. 4.
- Sazdov, D. 2016. *Misiyata na Ferdinand v Bulgaria*. Sofia. (In Bulgarian).
- Саздов, Д. 2016. Мисията на Фердинанд в България. София.
- Sazdov, D. 1987. *Demokraticeskata partia v Bulgaria 1887–1908*. Sofia. (In Bulgarian).
- Саздов, Д. 1987. Демократическата партия в България 1887–1908. София.
- Sbornik ot parvia Mezhdunaroden seminar „Zlopoluki v Cherno more – analiz na prichinite i posledstvia“, 06–09.02.2014 g. Konstantsa, Rumania (pod red. na Markovska, I., Petkova, St.). Burgas, 2014. (In Bulgarian).
- Сборник от първия Международен семинар „Злополуки в Черно море – анализ на причините и последиствия“, 06–09.02.2014 г. Констанца, Румъния (под ред. на Марковска, И., Ст. Петкова). Бургас, 2014.
- Svobodna дума 1903, br. 263 ot 21 fevr., br. 264 ot 22 fevr., br. 265 ot 23 fevr., br. 268 ot 26 fevr. 1903. (In Bulgarian).
- Свободна дума 1903, бр. 263 от 21 февр., бр. 264 от 22 февр., бр. 265 от 23 февр., бр. 268 от 26 февр. 1903.
- Svobodno slovo, 1904, br. 57 ot 20 noem. (In Bulgarian).
- Свободно слово, 1904, бр. 57 от 20 ноем.
- Svobodno slovo, 1905, br. 87 ot 6 apr., br. 109 ot 2 yuli, br. 115 ot 27 yuli, br. 118 ot 13 avg. (In Bulgarian).
- Свободно слово, 1905, бр. 87 от 6 апр., бр. 109 от 2 юли, бр. 115 от 27 юли, бр. 118 от 13 авг.
- Svobodno slovo, 1906, br. 163 ot 8 fevr., br. 195 ot 14 yuni, br. 199 ot 28 yuni, br. 207 ot 26 yuli, br. 210 ot 5 avg., br. 211 ot 10 avg., br. 214 ot 22 avg., br. 217 ot 9 sept., br. 225 ot 7 okt. (In Bulgarian).
- Свободно слово, 1906, бр. 163 от 8 февр., бр. 187 от 17 май, бр. 188 от 20 май, бр. 195 от 14 юни, бр. 199 от 28 юни, бр. 207 от 26 юли, бр. 210 от 5 авг., бр. 211 от 10 авг., бр. 214 от 22 авг., бр. 217 от 9 септ., бр. 225 от 7 окт.
- Svobodno slovo, 1907, br. 270 ot 5 apr., br. 303 ot 1 sept. (In Bulgarian).
- Свободно слово, 1907, бр. 270 от 5 апр., бр. 303 от 1 септ.
- Slaveykov, P. R. 1886. *Razmishlenia varhu polozhenieto ni*. Sofia. (In Bulgarian).
- Славейков, П. Р. 1886. Размишления върху положението ни. София.
- Statelova, E., Popov R., Tankova V. 1994. *Istoria na balgarskata diplomatsia 1879–1913 g*. Sofia. (In Bulgarian).
- Стателова, Е., Попов Р., Танкова В. 1994. История на българската дипломация 1879–1913 г. София.
- Statelova, E. 1994. *Balgarskata diplomatsia v zashtita na nezavisimostta (1908–1909 g.)*. *Военноисторически сборник*, kn. 1, s. 21–43. (In Bulgarian).
- Стателова, Е. 1994. Българската дипломация в защита на независимостта (1908–1909 г.). *Военноисторически сборник*, kn. 1, s. 21–43.

- Statelova, E., Todorova, Ts., Sharova, Kr., Popov, R., Pantev, A. 1974. Vanshnata politika na Bulgaria i opozitsionnite partii (1900–1914). *Izvestia na Institutata po istoria*, Sofia, t. 23, s. 105–148. (In Bulgarian).
- Стателова, Е., Тодорова, Ц., Шарова, Кр., Попов, Р., Пантев, А. 1974. Външната политика на България и опозиционните партии (1900–1914). *Известия на Института по история*, София, т. 23, с. 105–148.
- Todorov, T. St. 2018. Nikola Mushanov – zhivot i obshtestvena deynost. Veliko Tarnovo. (In Bulgarian).
- Тодоров, Т. Ст. 2018. Никола Мушанов – живот и обществена дейност. Велико Търново.
- Todorova, Ts. 1991. Industrializatsia i strukturni problemi v Bulgaria predi Parvata svetovna voyna. *Istoricheski pregled*, kn. 5. (In Bulgarian).
- Тодорова, Ц. 1991. Индустриализация и структурни проблеми в България преди Първата световна война. *Исторически преглед*, кн. 5.
- Todorova, Ts. 1984. Kapitalisticheskata industrializatsia na Bulgaria do Balkanskite voyni (1912–1913). *Izvestia na Institutata za istoria*, t. 27. *Iz istoriyata na stopanskia i sotsialnia zhivot v Balgarskite zemi*. Sofia. (In Bulgarian).
- Тодорова, Ц. 1984. Капиталистическата индустриализация на България до Балканските войни (1912–1913). *Известия на Института за история*, т. 27. *Из историята на стопанския и социалния живот в Българските земи*. София.
- Todorova, Ts. 1971. Diplomaticeskata istoria na vanshnite zaemi na Bulgaria 1888–1912. Sofia. (In Bulgarian).
- Тодорова, Ц. 1971. Дипломатическата история на външните заеми на България 1888–1912. София.
- Todorova, Ts. 1960. Obyavyavane nezavisimostta na Bulgaria prez 1908 g. i politikata na imperialisticheskite sili. Sofia. (In Bulgarian).
- Тодорова, Ц. 1960. Обявяване независимостта на България през 1908 г. и политиката на империалистическите сили. София.
- Topalov, V. 1984. Vanshnata politika na Bulgaria po vreme na Radoslavistkia rezhim. *Istoricheski pregled*, kn. 2. (In Bulgarian).
- Топалов, В. 1984. Външната политика на България по време на Радослависткия режим. *Исторически преглед*, кн. 2.
- Topalov, V. 1961. Kam istoriyata na Radoslavistkia rezhim (19 yan. 1899 – 27 noem. 1900 g.). *Istoricheski pregled*, kn. 6. (In Bulgarian).
- Топалов, В. 1961. Към историята на Радослависткия режим (19 ян. 1899 – 27 ноем. 1900 г.). *Исторически преглед*, кн. 6.
- Traykova, V. 2010. Oshte za antigratskite pogromi v Bulgaria prez 1906 g. *Istoricheski pregled*, kn. 5. (In Bulgarian).
- Трайкова, В. 2010. Още за антигръцките погроми в България през 1906 г., *Исторически преглед*, кн. 5.
- Traykova, V. 2004. Plovdiv, Yuzhna Bulgaria i andarstkata aktsia v Makedonia – edin epizod ot 1905–1906 g. po dokumenti. *Godishnik na istoricheskia muzey v Plovdiv*, Plovdiv, s. 98–102. (In Bulgarian).
- Трайкова, В. 2004. Пловдив, Южна България и андарстката акция в Македония – един епизод от 1905–1906 г. по документи. *Годишник на историческия музей в Пловдив*, Пловдив, с. 98–102.
- Traykova, V. 1985. Etniki Eteria. Sazdavane, idei i deynosti po otноshenie na Makedonia (1894–1897). *Военноисторически сборник*, kn. 3, s. 147–171. (In Bulgarian).
- Трайкова, В. 1985. Етници Етерия. Създаване, идеи и дейности по отношение на Македония (1894–1897). *Военноисторически сборник*, кн. 3, с. 147–171.
- Tarnovska konstitutsia, 1886, br. 31 ot 26 may. (In Bulgarian).
- Търновска конституция, 1886, бр. 31 от 26 май.
- Uzunova, S. 2016. Opredelitel na Decapoda (Crustacea) ot balgarskia sektor na Chernо more. Sofia. (In Bulgarian).
- Узунова, С. 2016. Определител на Decapoda (Crustacea) от българския сектор на Черно море. София.
- Hadzhiev, Iv. 1906. Obyasnenia i talkuvania kam programata na Liberalnata partia. Sofia. (In Bulgarian).
- Хаджиев, Ив. 1906. Обяснения и тълкувания към програмата на Либералната партия. София.
- Tsentrалen darzhaven arhiv. Sofia (TsDA), f. 3, op. 8, a.e. 952, l. 11–27. (In Bulgarian).
- Централен държавен архив. София (ЦДА), ф. 3, оп. 8, а.е. 952, л. 11–27.
- Tsentrалen darzhaven arhiv. Sofia (TsDA), f. 176, op. 1, a.e. 1413, l. 24; op. 3, a.e. 14, l. 50–54. (In Bulgarian).
- Централен държавен архив. София (ЦДА), ф. 176, оп. 1, а.е. 1413, л. 24; оп. 3, а.е. 14, л. 50–54.
- Tsentrалen darzhaven arhiv. Sofia (TsDA), f. 313, op. 1, a.e. 217, l. 36–39, a.e. 445, l. 4, a.e. 493, l. 1–3, a.e. 852, l. 13, a.e. 870, l. 52–53, a.e. 1393, l. 1–2, a.e. 2287, l. 3–4. (In Bulgarian).
- Централен държавен архив. София (ЦДА), ф. 313, оп. 1, а.е. 217, л. 36–39, а.е. 445, л. 4, а.е. 493, л. 1–3, а.е. 852, л. 13, а.е. 870, л. 52–53, а.е. 1393 л. 1–2, а.е. 2287, л. 3–4.
- Tsentrалen darzhaven arhiv. Sofia (TsDA), f. 1303k, op. 1, a.e. 3, l. 27–37. (In Bulgarian).
- Централен държавен архив. София (ЦДА), ф. 401, оп. 1, а.е. 62, л. 1–2, ф. 1303к, оп. 1, а.е. 3, л. 27–37.

Четвърти конгрес на Либералната партия. София, 1904. (In Bulgarian).

Четвърти конгрес на Либералната партия. София, 1904.

Cherno more i borbata za Dardanelite (red. Krastev, St., Stoyanov, T.). Sofia, 1940. (In Bulgarian).

Черно море и борбата за Дарданелите (ред. Кръстев, Ст., Т. Стоянов). София, 1940.

Cherno more mezhdur Izтока i Zapada: Materiali ot VII Pontiyski chetenia, Varna, 10–11 may 2002 (red. Lazarov, M., Valkanov, V.). Varna, 2003. (In Bulgarian).

Черно море между Изтока и Запада: Материали от VII Понтийски четения, Варна, 10–11 май 2002 (ред. Лазаров, М., В. Вълканов). Варна, 2003.

Sharova, Kr. 1957. Selskite valnenia protiv desyatata v Rusensko prez 1900 g. Istoricheski pregled, kn 4. (In Bulgarian).

Шарова, Кр. 1957. Селските вълнения против десятъка в Русенско през 1900 г. *Исторически преглед*, кн 4.

Дата на подаване на статията в редакцията 27.02.2019 г.